

Žmogaus veiksmai*

Kas yra žmogaus veiksmas

Bendroji kultūrologų tendencija tyrinėti žmogaus veiksmus įtaigoja, jog žmogaus veiksmus įmanu objektyviai pažinti, induktyviai apibendrinti ir susisteminti, nesvarbu, ar šie veiksmai sietusi su materialiais dalykais, žodiniiais simboliais, mitiniais vaizdiniais, sąmoningais žmonėmis ar dar kitokiais empiriniais duomenimis. Tačiau šio pažinimo raidoje būta sunkumų ir metodologinių nesutarimų, kurie nėra išnykę.

Mes kalbame apie metodologinius nesutarimus, o ne apie epistemologijos dalykus. Visa praktinio pažinimo (iš kurio, kaip matėme, atsirado mokslinis pažinimas) istorinė plėtotė įtikinamai rodo, kad žmogaus veiksmai neatsiejami tiek nuo pačių veikiančiųjų, tiek nuo juos stebinčiųjų patirties bei mąstysenos. Kitaip būtų neįmanoma sužinoti, iš kur atsiranda veiksmo duomenys ir ką jie reiškia veikiančiajam; būtų neįmanoma palyginti skirtingų veikiančiųjų pa-sirenkamų veiksmų turinį ir prasmę bei padaryti praktinius apibendrinimus, kuriais daugelis veikiančiųjų galėtų individualiai pasinaudoti. Epistemologinė teorija, tvirtinanti, jog veiksmo esmė pažini tik veikiančiajam, nes tik jis tiesiogiai susieja savo veikimą su vidine poelgio paskata, yra tokia pat svetima moksliniam veiksmo tyrinėjimui kaip ir atvirkti teiginiai, esą tik žmogiškojo elgesio stebėtojai gali pasakyti, kas iš tiesų yra žmogaus veiksmai. Turint galvoje bendrąją kultūros istoriją, ypač jau minėtą pažinimo istoriją, abi šios teorijos tėra nesusipratimas.

Kiekvienu atveju mokslininko užduotis – iš veikiančiojo, atliekančio konkretų veiksmą, ir to paties veiksmo stebėjimų gauti patikimų įrodymų, leidžiančių šį veiksmą objektyviai apibrėžti išvengiant vertinamųjų sprendimų ir praktinio suinteresuotumo, o sykiu palyginti jį su kitais to paties pobūdžio veiksmais, taip pat apibrėžtais pasiremiant patikimais įrodymais, idant teoriniai apibendrinimai įgytų svarumo.

Prieš aptardami metodus, kuriuos šiai užduočiai pasitelkia kultūros tyrinėtojai, turime bent preliminariai apibrėžti sąvoką, kurią simboliškai apibūdiname kaip “žmogaus veiksmą”.

Veiksmažodis “veikti” (lot. *aggere*) ir jo vediniai – sąveika, veiksmas, atoveiksmis, veikiantysis (*agent*), reagentas etc. – vartojami fizikoje nusakyti tam tikrai priešasties-pasekmės santykių kategorijai. Šios vartosenos galima visiškai nepaisyti, nes fizikai tuos žodžius pasiskolino iš šnekamosios kalbos, kurioje jais buvo nusakomi praktiniai žmonių darbai ar poelgiai; jų taikymas fizikos reiškiniams iš pat pradžių turėjo moksliskai neparemtų antropomorfinių konotacijų. Nepagrįstu laikome ir tokį terminų vartojimą, kai jie dažnai kaip kategorija pasitelkiami apibūdinti priešastiniams-funkciniams ryšiams, kuriuos moksliniai stebėtojai fiksuoja tarp individualaus organizmo ir jo aplinkos netgi tada, kai organizmas tų ryšių nesuvokia. Laimė, sąvokas “veiksmas” ir “atoveiksmis” biologai jau pradeda keisti sąvoka “elgsena”.

Todėl mes sąvoką “veiksmas” taikysime tik sąmoningiems veiksmams, t.y. tokiems, kur veikiantysis, veiksmą atliekantis X (nesvarbu, kas jis būtų), patiria savo veiksmo duomenis ir suvokia savo vykdomus pokyčius. Kiekvienam, be abejo, aišku, jog neįmanoma griežtai atskirti nesąmoningos organizmų elgsenos nuo sąmoningų veiksmų; ontogenezės ir filogenezės požiūriu, pirmoji aukštesnė už pastaruosius; o aktyviosios sąmonės evoliucija yra laipsniška. Tačiau visiškai pagrįsta apriboti termino “veiksmas” vartojimą tik tiems veiksmams, kurių sąmoningumą galima patvirtinti faktiniais įrodymais. Taip apsiribojus šį terminą būtų galima taikyti ne tik žmonių veiksmams, kurių sąmoningumą patvirtina simbolinis bendravimo lygmuo, bet ir įvairių aukštesniųjų gyvūnų elgsenai, kuri, kompetentingų zoologų tvirtinimu, yra sąmoninga¹. Kadan gi šįkart mūsų nedomina aktyvioji gyvūnų veikla ir

* Versta iš: Znaniecki F. *Cultural Sciences. Their origin and Development*, Urbana: University of Illinois Press, 1963, p. 186 - 215.

¹ Šalia tyrinėtojų parašytų mokslinių studijų apie gyvūnų elgseną, įdomių, tiesa, mažiau patikimų aprašymų pateikia cirkų gyvūnų dresuotojai, o ypač tie, kurie yra stebėję laukinius gyvūnus jų gyvenamose vietovėse.

mes nesiimame spręsti apie jos sąmoningumą, norėtume pabrėžti, jog čia nagrinėsime žmogaus veiksmus tik kaip sąmoningą veikiančiojo elgseną.

Nenorėdami veltis į diskusijas dėl sąmonės (psichologine prasme) sampratos, mes taikome "veiksmo" sąvoką tik sąmoningiems veiksams, tačiau tai nereiškia, kad atmetame ar pripažįstame sąmonės motyvus, akstinus, paskatas, verčiančius veikiančiąjį elgtis taip, kaip jis elgiasi. Kai teigiame, kad veiksmas sąmoningas, turime galvoje tik tai, jog tuomet, kai veikiančysis jį atlieka, jo elgsena turi įtakos *jo paties turimai patirčiai*, kurią jis yra sukaupęs iš anksčiau. Visiškai įmanoma, kad suvokdamas šią aukštesnę patirtį ir savo vykdomus pokyčius, jis visai nesuvokia, kodėl elgiasi taip, o ne kitaip; ar kad, atlikęs veiksmą, apskritai jį pamiršta. Jeigu psichologiniais metodais jį galima priversti tą veiksmą prisiminti, tai yra akivaizdus ir pakankamas įrodymas, kad atlikdamas jį veikiančysis elgėsi sąmoningai.

Esama dar vieno terminologinio keblumo. Sąmoningus poelgius ir veiksena nagrinėjantys teoretikai vartoja tris tos pačios šaknies skirtingų afiksų vadinimus: "poelgis", "veiksmas", "veikla" (*act, action, activity*). Mums visų pirma reikalingas bendrasis terminas, aprėpiantis visą konkrečių poelgių bei veiksena įvairovę ir visa tai, ką veiksmo subjektas veikdamas atsirenka ir modifikuoja. Kuris pavadinimas paskirą veikos faktą tinkamiau apibūdina – "poelgis" (*act*) ar "veiksmas" (*action*)?

Ilgą laiką mes negalėjome apsispręsti. Precedentų turėjo tiek viena, tiek kita vartosena. Prancūzų mokslininkai linkę vartoti sąvoką *acte*. Tačiau daiktavardis "act" anglų mokslinėje literatūroje šia prasme vartojamas retai. Be to, jis turi dar keletą reikšmių, galinčių klaidinti, tarkim, teatro kalboje ar teismo terminijoje. Pastarojoje jis dažniausiai reiškia teisėjų ar juristų atliktų veiksmų baigiamąjį protokolą. Tuo tarpu mums rūpi apibūdinti visą vyksmo eigą, jo veiksmą; būtent tai ir nusako žodis "action". Vienintelė šios vartosenos kliūtis ta, jog daugelis autorių – pirmiausia prancūzai, taip pat anglai ir amerikiečiai – vartoja jį kitokia prasme; užuot skyrę viena-skaitos "veiksma" ir daugiskaitos "veiksmus" kaip atskirus loginės kategorijos dėmenis, jie suvokia "veiksma" (*action*) apskritai, abstrahuotą nuo empirinių duomenų, kurie atsirenkami ir modifikuojami konkrečios veikos ar poelgio metu. Mūsų manymu, tokiems abstraktiems procesams tinkamesnė būtų "veiklos" (*activity*) sąvoka.

Norėdami pailiuoti savąją veiksmo, tikriau, sąmoningo žmogaus veiksmo sampratą, galėtume pateikti keletą būdingesnių kultūrologų tyrinėjamų

aktyvios elgsenos pavyzdžių, kaip antai:

Laukinių paukščių medžiojimas. Žvejojimas. Darbavimasis sode kaupučiu. Ryžių persodinimas. Kviečių pjūtis. Pyrago kepimas. Pyrago valgymas. Statinaitės vyno pasidarymas. Stiklo vyno gėrimas. Geležinio plūgo gaminimas. Kilimo audimas. Baldo pasidirbdinimas. Baldo pirkimas. Namų statymas. Privatus maginių apeigų atlikimas. Meldimasis Dievui. Dalyvavimas viešose religinėse apeigose. Draugo pasveikinimas. Apsilankymas pas kaimyną. Svečio užėmimas. Sergančiojo slaugymas. Prašymas, kad mergina pasižadėtų tekėti. Žmonos meilūžio nužudymas. Priešo pajėgų puolimas. Eilėraščio rašymas. Eilėraščio deklamavimas. Peizažo tapymas. Paveiklo kritikavimas. Simfonijos kūrimas. Simfonijos atlikimas.

Šie veiksmai pastebimai skiriasi keletu požūrių. Turbūt lengviausiai pastebimi tie skirtumai, kuriuos sąlygoja veikiančiųjų atstovaujamos vertybės: veiksmai, sukuriantys materialius daiktus, skiriasi nuo veiksmų, kurie nukreipti į mitines esybes; vyriški užsiėmimai kitoniški nei veiksmai, kuriais kuriamos ar atkuriamos estetinės vertybės. Šiais skirtumais grindžiama kultūros mokslų specializacija, ir tai aptarsime vėliau. Tačiau tarp veiksmų galima aptikti ir kitokių skirtingumų, nepriklausančių nuo veiksmo objekto.

Pirmiausia, kai kurie iš paminėtų veiksmų yra palyginti trumpalaikiai ir paprasti, tokie kaip stiklo vyno gėrimas, baldo pirkimas, draugo pasveikinimas, priešų nužudymas. Kiti veiksmai tęsiasi gana ilgai ir yra sudėtiniai. Norint išties atlikti tokius veiksmus, kaip namų statymas ar simfonijos kūrimas, reikia daugelio paprastesnių operacijų derinio. Pačias paprasčiausias iš jų pavadinkime *elementariaisiais* veiksmais. Sąvoka "elementarus" nurodo, kad tokio paprasto veiksmo jau nebegalima skaidyti į dar paprastesnius.

Sakykime, plytos dėjimas yra elementarus veiksmas, įeinantis į sudėtinį namų statymo veiksmą. Vis dėlto, atlikdamas šį veiksmą, mūrininkas turi pasirinkti keletą apibrėžtų dalykų – plytą, vietą sienoje, kur plyta bus įmūrijama, mentelę, šiek tiek skiedinio – ir tam tikra seka keisti jų erdvinį išsidėstymą. Jo veiksmo negalima suskaidyti į, tarkim, galinčius susikeisti vietomis judesius, nes mūrininko objektai ir pokyčių seka tarpusavy susiję; iškritus kuriai nors grandžiai, ši konkreti plyta neatsidurs šioje konkrečioje vietoje ar ten, kur buvo numatyta jau įmūrytų plytų atžvilgiu.

Kitas gerai žinomas skirtingumas pastaruoju metu pernelyg, ypač sociologų, pabrėžiamas, iš-

keliant jį kaip pamatinį, reikalaujantį visus veiksmus padalinti į dvi tarpusavyje nesąveikaujančias kategorijas. Kai kuriuos iš anksčiau išvardytų būdingesnių veiksmų atlieka vienas individas, kitiems reikia sutartinio keleto individų bendro veikimo. Šitokio skirtumo esama, tarkim, tarp privačių maginių apeigų ar asmeniško meldimosi ir viešų religinių apeigų, tarp individualaus priešininko užpuolimo taikos metu ir grupinės priešo atakos per karą, tarp simfonijos orkestrui kūrimo ir tos simfonijos orkestrinio atlikimo. "Socialinio veiksmo" sąvoka vartojama nusakyti kolektyviniams veiksmams, kuriuos atlieka tam tikras individų skaičius². Šitokia vartosena atėjo iš devynioliktojo amžiaus individo ir visuomenės priešpriešos, kurios nepagrįstumą atskleidė sociologai Cooley'is, Simmelis, Meadas. Laikydami šios sampratos, vienai bendrai klasei turėtume priskirti tokius veiksmus, kaip medžiojimas, žvejojimas, namo statymas, meldimasis, ligonio gydymas, priešo lėktuvo numušimas, kai juos atlieka individas; o priešpriešiais kitoje bendroje klasėje palikti tokius veiksmus, kaip grupinis medžiojimas, keleto žvejų bendra žvejyba, kelių dailidžių ir mūrininkų darbas statant namą, tos pačios maldos sukalbėjimas religinėje bendruomenėje, ligonio gydymas, prižiūrint keletui gydytojų ir seselių bendruomenės ligoninėje, prieš lėktuvo numušimą priešlėktuvinės baterijos pastangomis. Ryžių persodinimas, jei pasėlio savininkas tai darys su kaimynais, turėtų tapti iš esmės giminingu vieno karinio junginio antpuoliui prieš kitą ir esmingai skirtis nuo ryžių persodinimo, jei darbuosis vien tik pasėlio šeimininkas.

Tokio klasifikavimo absurdiškumas juolab išryškėja, kai įsitikiname, jog kultūrinėje evoliucijoje mažne kiekvienas veiksmas, kurį atlieka paskiras individas, gali virsti keleto individų kolektyviai atliekamu veiksmu. Todėl "socialinių veiksmų" terminą mes taikysime tiems veiksmams, kurių pagrindiniai objektai, atviri veikiančiųjų poveikiui, yra sąmoningi individai ar jų grupės, nesvarbu, ar tie veiksmai atliekami individualiai, ar kolektyviai. Žinoma, kaip toliau nuodugnai įsitikinsime, kiekvienas kolektyviai atliekamas veiksmas – techninis, religinis, estetiškas, socialinis ar bet koks kitas – iš jame dalyvaujančių individų reikalauja tam tikrų papildomų socialinių veiksmų.

Kad ir kokie skirtingi būtų anksčiau išvardinti veiksmai, jie turi esminių panašumų, leidžiančių

laikyti juos viena logine klase. Pirmiausia, kiekvienas iš jų turi pradžią ir pabaigą; jų trukmė ribota. Prieš jį galėjo vykti ir greičiausiai vyko kiti veiksmai – to paties veikiančiojo ar kitų veikiančiųjų, sudariusių sąlygas atlikti šį veiksmą. Norint medžioti, reikia pagaminti tam skirtus ginklus. Ryžių neįmanoma persodinti, prieš tai jų nepasodinus. Pyrago kepimas ar kilimo audimas numato prielaidą ankstesnių veiksmų, iš kurių atsirado medžiagos bei instrumentai kepėjui ir audėjui. Individuali religinė malda rodo, kad besimeldžiantysis perėmė tam tikras išpažinimo praktikas iš savo pirmtakų; viešos apeigos aprėpia daugybę ankstesnių veiksmų – šventyklos statymą, apeigose naudojamų šventų reikmenų gaminimą, ritualinių tradicijų tęstinumą, religinės bendruomenės susibūrimą etc. Į sudėtinį namo statymo veiksmą įeinantis elementarus veiksmas, tarkim, atskiros plytos įmūrijimas, įmanomas tik kaip daugybės ankstesnių elementarių veiksmų pasekmė. O iki namo statymo veiksmo turėjo būti atlikta daug kitų veiksmų – plytų degimas, įrankių gamyba, sienų paruošimas ir pan. Kiekvienas paeiliui einantis veiksmas paprastai yra ir sąlygų kitam veiksmui ar keletui kitų veiksmų kūrimas. Baldo gaminimo veiksmas yra svarbiausia, nors ne vienintelė, sąlyga šio baldo pirkimo veiksmui. Simfonijos kūrimas – būtiniausia, nors ne vienintelė, sąlyga ją atlikti orkestrui. Namo statymas yra būtinais reikalingas tolesniam įsikraustymo į namą veiksmui.

Tačiau kad ir kaip paskiras veiksmas būtų susijęs su paskesniais veiksmais, jis negali tęstis be galo. Nors (kaip netrukus pamatysime) nustatyti, kada veiksmas prasideda, nėra lengva – tai išties viena sudėtingiausių veiksmo metodologijos problemų – palyginti nesunku pasakyti, kada veiksmas baigiasi, tiksliau, kada pats veikiančysis ir stebėtojai laiko jį pasibaigusiu.

Kai teigiame, jog veiksmas tęsiasi nuo savo pradžios iki pabaigos, turime galvoje tam tikrą tęstinumą. Tai kitokios rūšies tęstinumas nei abstraktaus astronominio laiko trukmė. Kai kurie veiksmai iš tiesų vyksta tam tikrą laiko tarpą be pastebimo pertrūkio – ne tik palyginti paprasti veiksmai, kaip meldimasis, draugo pasveikinimas ar neilgo eilėraščio deklamavimas, bet ir netgi kai kurie labai sudėtingi kolektyviniai veiksmai, tarkim, simfonijos atlikimas ar lėktuvo statymas gamykloje, kuri dirba dieną ir naktį. Vis dėlto daugelis palyginti sudėtingų tiek individualių, tiek kolektyvinių veiksmų gali būti

² Šitaip šią sąvoką apibrėžia *Sociologijos žodynas*, red. Harry P. Fairchild (New York: Philosophical Library, 1944). Autorius visiškai ignoruoja vienintele iki šiol išleistas dvi sociologijos knygas, kuriose ši sąvoka iškelta į pavadinimą: Znaniecki Florian. *Social Actions*, New York: Farrar, 1936; ir Parsons Talcott. *The Structure of Social Action*, New York: McGraw, 1937.

laiką nutrūkti ir po to atsinaujinti, nenustodami savo tapatybės ir tęstinumo, tarytum pertrūkio ir nebūtų buvę. Išauti indišką ar persišką kilimą vienam audėjui užtrunka ne vieną mėnesį. Darbas nutrūksta kas vakarą, kai audėjas eina miegoti, o dažnai ir dieną, kai jam ar jai reikia atlikti įvairius kitus veiksmus. Vis dėlto tai tas pats sudėtinis veiksmas, kiekviena jo atlikimo dalis po pertrūkio yra ankstesniųjų dalių tęsinys, kurį pratęs būsimos dalys³.

Kitus visų veiksmų skiriamuosius požymius jau aptarėme nagrinėdami praktinį mąstymą. Kiekvienam veiksmui reikia tam tikro kiekio atsirenkamų duomenų, kurie veikiančiojo patirtyje laikomi vertybėmis. Paprastojo veiksmo atveju tokių vertybių nėra daug. Į draugo pasveikinimą įeina draugas, kaip socialinė vertybė, keletas prasmingų pasveikinimo žodžių, draugo atsiliepimas, kaip jį girdi sveikinantis. Vyno stiklo gėrimas – tai vynas, tai geriančiojo ranka, pakelianti stiklą prie lūpų; geriančiojo burna; jo liežuvis ir burna, kurią vynas maloniai sužadina. Sudėtinis veiksmas aprėpia jau daug vertybių – ir panašių, ir skirtingų. Statant namą reikalinga žemė, ant kurios bus statoma; daugiau ar mažiau nuodugnus namo projektas (leidžiantis įsivaizduoti namą, kai darbas bus atliktas), kuris bus laipsniškai įgyvendinamas; tūkstančiai akmenų, plytų, sijų ir lentų; gausybė įvairiausių įrankių; taip pat statytojų rankos. Tačiau bet kuriuo atveju kiekviena šių vertybių gali būti atpažinta iš tos neaprepiamos duomenų įvairovės, kuri šiame veiksmo nedalyvauja.

Negana to, vykstant veiksmui, kiekviena jame dalyvaujanti vertybė ima sąveikauti su kai kuriomis kitomis vertybėmis; toji sąveika daro poveikį jos empiriniam turiniui ir reikšmei. Poveikis, kuris yra ar bus daromas kuriai nors vertybei, tiesiogiai ar netiesiogiai priklauso nuo poveikio, kuris buvo ar yra daromas kitoms vertybėms, ir atvirkščiai. Veiksmo tąsa nuo jo pradžios iki pabaigos suponuoja tam tikrą dinamišką tarpusavio priklausomybės seką tarp tų specifinių pokyčių, kuriuos veiksmo metu patiria veiksmo dalyvaujančios vertybės.

Turint galvoje šiuos pamatinius panašumus, galima hipotetiškai tarti, jog *kiekvienas žmogaus veiksmas yra aprėžtas, dinamiška, tarpusavyje priklausomų kintančių vertybių sistema*. Iš to išplaukia, kad žmogaus veiksmus galima tyrinėti moksliskai tais pačiais metodais, kurie naudojami tiriant ribotas natūraliąsias sistemas.

Manytume, jog pateiktasis euristinis žmogaus

veiksmų, kaip aprėžtos dinamiškos vertybių sistemos, apibrėžimas taikytinas tiek sudėtiniam, tiek paprastiesiems veiksams. Toks teikimas gali sukelti abejonių. Regis, sudėtinis veiksmas turėtų būti suvokiamas veikiau kaip organizuota elementarių veiksmų, o ne vertybių, sistema. Iš tikrųjų jame dalyvauja ir viena, ir kita. Šiuokart neturime galimybės aptarti veiksmų sisteminio sąryšingumo klausimo. Tai tikrai sudėtinga problema, ir jai skirsime nemaža dėmesio vėliau. Pamatysime, jog esama didžiulės veiksmų sistemų įvairovės, kur vienose veiksmus galime laikyti pavieniais, sudėtiniais ar ribotais, kaip čia apibūdinome, o kitose to daryti negalima. Anksčiau pateiktuose pavyzdžiuose elementarūs veiksmai įjungiami į sudėtinius vien todėl, kad visi jie tiesiogiai ar netiesiogiai siejasi su ta pačia centre ar vyraujančia vertybe (vertybių grupe), kuriai paklūsta kitos tuose veiksmuose esančios vertybės. Būtent ši vyraujanti vertybė suteikia sudėtiniam veiksmui vieningumą; jo tęstinumą lemia visų vertybių pokyčių susitelkimas į vieną galutinį šios vyraujančios vertybės pokytį. Šitaip sudėtiname religinio kulto veiksmo Dievas yra amžina vyraujanti vertybė; o aktyvios visų likusių vertybių modifikacijos – šventieji žodžiai, sakraliniai reikmenys, aukojami gyvūnai, augalai ir negyvi daiktai – pasitelkiamos vienam galutiniam tikslui, t.y. maloningam Dievo nusiteikimui kulto išpažinėjų atžvilgiu. Sudėtiname namo statymo veiksmo vyraujanti vertybė yra būsimąjo namo materializavimas, o visi kitų vertybių, atsirandančių elementariuose veiksmuose, pokyčiai yra sutelkiami galutiniam pokyčiui, kai įsivaizduojamas pavidalas pavirs materialia tikrove. Simfonijos visuma, kaip estetinė garsų sistema, yra vyraujanti vertybė tiek sudėtiname ją sukūrusio kompozitoriaus individualiame veiksmo, tiek kolektyviniame ją atliekančio orkestro veiksmo.

Laikant mūsų euristinį žmogaus veiksmų apibrėžimą teisingu, iškyla klausimas, ar šias visas sistemas sieja koks nors bendras vidinis sąryšingumas.

Teleologinės ir deterministinės veiksmo teorijos

Nors filosofai apmąsto veiksmus jau tūkstančius metų, jų svarstymus paprastai nulemia praktiniai sprendimai, tad nuolatinis tokių sprendimų poveikis tebėra dažnas kliuvinys objektyviam moksliniam

³ Toks apibrėžtos trukmės tęstinumas, besiskiriantis ir iš dalies nepriklausantis nuo abstraktaus laiko tęstinumo, yra analogiškas atminties tęstinumui, kurį yra tyrinėję kai kurie filosofai (Henri Bergson, *Matiere et memoire*) ir sociologai (Maurice Halbwachs, *Les Cadres sociaux de la memoire*).

tyrinėjimui. Kaip jau matėme, praktinis protas žmogaus veiksmus apibūdina ir lygina pagal rezultatus, kurių siekia veikiantieji, o vertina pagal tai, pavyko ar ne tų rezultatų pasiekti. Kadangi praktinių veiksmų apibendrinimus filosofai dažniausiai pateikia tam, kad jais galėtų vadovautis veikiantieji, tuos apibendrinimus paprastai sudaro eksplicitiškai ar implicitiškai apibrėžti rezultatai, kurių veikiantieji turėtų siekti, ir suformuluotos taisyklės, kurių veikiantieji turėtų laikytis, norėdami šių rezultatų pasiekti. Tokia veiksmų samprata buvo ir tebėra plačiai diegiama rengiant specialistus mokymo įstaigose: jos laikosi valdovai, planuotojai ir organizatoriai, kontroliuodami savo pavaldinių veiksmus administracinio, karinio, pramoninio bei ekonominio valdymo srityse; taip pat specialistai, rašantys visiems, kuriems gali prireikti patarimo.

Bendrasis šių praktinių veiksmų apibendrinimo principas tas, kad iki prasidedant veiksmui būtų apibrėžtas jo galutinis rezultatas ir pasirinkti objektai bei procesai, reikalingi šiam rezultatui pasiekti. Atliktinas veiksmas teoriškai numatomas kaip tam tikra *teleosistema* (gr. *telos*, kilm. *teleos* – tikslas, vert. past.) – *priemonių* derinys pasiekti tam tikram *tikslui*. Veiksmas apmąstomas turėtų būti pirma nei jis atliekamas ir taip tikrai yra, kai veikiančiajam patariama iš šalies. Kai veikiantysis priima pasiūlymą, tai reiškia, kad ir jis, patarėjo požiūriu, mąsto prieš veikdamas, nors tasai mąstymas iš esmės atkartoja patarėjo mintis. Tą djo, kaip veikiančiojo, užduotis yra, tiesą sakant, perprasti iš anksto teoriškai numatytą teleosistemą.

Toks praktinio mąstymo požiūris į veiksmus, kai veikiančiajam iš anksto patariama, kaip pasiekti iš anksto numatomų rezultatų, ilgiems šimtmečiams nulėmė filosofų bei kultūros tyrinėtojų veiksmo teorijų pobūdį. Veiksmas, apskritai paėmus, buvo suvokiamas kaip teleologinis darinys; jis prasideda po to, kai veikiantysis nusprendžia, kokio tikslo ir kokiomis priemonėmis siekia, yra tęsiamas pasirinktomis priemonėmis ir pasibaigia tikslo pasiekimu. Jo atlikimui reikia dvejojo priežastinio nuoseklumo. Veikiančiojo sprendimas siekti tikslo yra pagrindas naudotis tam tikromis priemonėmis, *causa finalis*. Priemonių naudojimas yra dingstis tikslui pasiekti, *causa efficiens*. Kadangi tokia samprata atskiria teorinį, subjektyvų mąstymą apie būsimą veiksmą nuo realistinio, objektyvaus ir paprastai fizinio veiksmo atlikimo, metafizikai nuo seno kėlė ir svarstė klausimą: koku būdu šis abstraktus, subjektyvus, protinis procesas gali būti tikroviško, objektyvaus, fizinio veiksmo priežastis?

Tačiau filosofai ir kultūrologai ilgai nesuvokė, kad teleologinė veiksmo samprata, kad ir kokia paranki praktiškai, moksliniu požiūriu gali būti ydinga. Laikantis šios sampratos, lyginamasis veiksmų tyrinėjimas atrodo visiškai paprastas. Veiksmams klasifikuojami pagal savo tikslus. Kito kieno atliekamo veiksmo stebėtojas, žinantis, kokio tikslo veikiantysis nusprendė siekti, gali numatyti šio veiksmo eigą; kiekvienas, stebintis šį veiksmą, iš veikiančiojo pasirinktų priemonių gali spręsti apie tikslą, kurio pastarasis nusprendė siekti. O stebint daugelį veiksmų, ypač šiuolaikinėse techninėse ir ekonominėse sistemose, pakanka, regis, nepaneigiamų įrodymų, jog teoriškai numatoma teleoseka sutampa su teleoseka, vykstančia tikrovėje, jeigu tik laikomasi patikimomis žiniomis paremto ir logiškai nuoseklaus plano.

Suprantama, teoretikai netruko pastebėti, kad daugeliui žmonių veiksmų tokios teleosekos kaip tik ir stinga; išties, jau pats specialistų ir instruktavimo poreikis rodo, kad tokių veiksmų esama, jų netgi dauguma. Tačiau, užuot suabejoję teleologinio požiūrio teoriniu patikimumu, jo šalininkai paprasčiausiai dalijo žmogaus veiksmus į dvi kategorijas: į tuos, kurie atitinka teleoseką, ir tuos, kurie jai nepaklūsta. Pirmieji kartais vadinami “loginiais”, turint galvoje, kad juos parengęs ir jų vykdymą surikiavęs mąstymas grindžiamas logikos principais, kartais dar pavadinami “racionaliais”, nes pats veiksmo atlikimas racionaliai numatomas. Antrieji apibūdinami kaip “neloginiai”, “iloginiai”, “neracionalūs”, “iracionalūs”, o šios klasifikacijos, siekiančios bene Sokrato laikus, vis dar laikosi daugelis dvidešimtojo amžiaus mąstytojų. Kartais skiriami iloginiai arba iracionalūs veiksmams, t.y. tokie, kurie numatyti kaip teleologiniai, turintys tam tikrą tikslą, tačiau dėl ydingo mąstymo, nepakankamų žinių ar kitokių priežasčių negalį to tikslo pasiekti; ir, kita vertus, neloginiai arba neracionalūs veiksmams, t.y. tokie, kurie nenumatyti kaip teleologiniai.

Bet kuriuo atveju kontrastas tarp loginių arba racionalių veiksmų ir tų, kurie tokie nėra, reiškia, kad teoretikas nusprendžia, esama ar ne jo tyrinėjamuose veiksmuose loginės ar racionalios sekos, lygiai kaip mokytojo-mokinio atveju mokytojas nusprendžia, paklūsta ar ne teleosekai mokinio veiksmams. Ir lygiai kaip mokytojui mokinio nepaklusnumas vyresniojo sprendimams yra asmens nebrandos požymis, trūkumas, kurį galima ištaisyti tolesniu ugdymu, taip kultūros teoretikui, klasifikuojančiam žmogaus veiksmus pagal teleologinio racionalumo principą, nepaklusimas šiam principui reiškia žemą

kultūros lygį, ikiloginį protavimą. Ir jeigu konkrečioje kultūroje tam tikros rūšies veiksmai (ypač veiksmai medžiaginėje techninėje sferoje) tampa racionalesni už kitos rūšies veiksmus, pastarieji jau suprantami kaip nusileidžiantys pirmiesiems.

Kadangi neracionalaus veiksmo eigos negalima paaiškinti veikiančiojo apsisprendimu pasiekti logiškai apibrėžtą tikslą priemonėmis, kurios šiam tikslui numatomos iš anksto, teleologinę teoriją palaikantys mokslininkai mėgina parodyti tokio veiksmo ydingumą apeliuodami į kažkokią jėgą, slypinčią veikiančiojo sąmonėje ir trukdančią jam logiškai mąstyti. Šį gerai žinomą argumentą pasitelkia tie, kurie kritikuoja kitų žmonių veiksmus ir stebisi, kodėl tie kiti, galėdami mąstyti, vis dėlto nesielia taip, kaip, pasak kritikujančiųjų, turėtų elgtis racionaliai mąstančios būtybės. Nukrypimai nuo teleologinės sekos siejami su subjektyviais faktoriais (akstiniais, emocijomis, sąmonės troškimais), kurie nepaklūsta veikiančiųjų objektyvaus loginio mąstymo kontrolei. Galbūt išsamiausiai tokius aiškinimus yra atskleidęs Pareto, kuris, suskirstęs veiksmus į "loginius" ir "neloginius", paskiria bemaž pusantro tūkstančio puslapių įvairiarūšių neloginių veiksmų apžvalgai ir lyginamosios analizės būdu nustato ne tik svarbiausius psichologinius veiksnius, paaiškinančius jų loginį ydingumą, bet sykiu nurodo ir pagrindinius antrinio racionalizavimo būdus, kuriais šis loginis ydingumas paslepiamas⁴.

Nukrypimai nuo teleosekos yra ne vieninteliai sunkumai, su kuriais tenka susidurti teleologinei veiksmo teorijai. Ne mažiau svarbūs yra ir tie gausūs įvairiopų veiksmų atvejai, kurie akivaizdžiai sutampa su teleoseka, tačiau nepaklūsta loginiam mąstymui.

Pažvelkime į gyvūnų elgseną. Taikant tą patį teleologinį matą kaip ir žmonių veikimo techniniam aspektui, daugeliu atvejų tenka fiksuoti teleoseką, kuri tokia pat veiksminga ir bemaž racionali, kaip ir kai kurie puikiai suplanuoti žmonių veiksmai, jie netgi atrodo pranašesni už daugelį žmonių veiksmų, kuriuos kritikai laiko iracionaliais. Individualūs lizdus sukančių paukščių, voratinklius rezgančių vorų ar juolab kolektyviniai sudėtiniai bebrų, bičių, skruzdėlių ir termitų veiksmai dažnai pasirodo turį apibrėžtus tikslus, kurių siekiant reikia nuosekliai naudotis tam tikromis pasirinktomis priemonėmis. Stebėtojai, kuris numato tokių veiksmų galutinį rezultatą pagal ankstesnius stebėjimus ir pažįsta gyvūno gyvenamosios aplinkos sąlygas bei jo kūno gebėjimą kai kurias šių sąlygų keisti tam tikrais

judesiais, atrodo, kad ir gyvūnas prieš pradėdamas veikti numatė šį galutinį rezultatą ir iš anksto planavo savo kūnu atlikti tuos ir tik tuos pokyčius aplinkoje, kurių visumos derinys būtinas ir pakankamas šiam rezultatui pasiekti. Vis dėlto lyginamieji mokslo tyrimai jau seniai įrodė tokio požiūrio nepagrįstumą. Tariamas gyvūnų veiksmų racionalumas iš tikrųjų nėra pačių gyvūnų loginio mąstymo pasekmė. Taip tik atrodo pagal aiškinimus tų stebėtojų, kurie pritaiko tą pačią teleologinę žmogaus veiksmų koncepciją gyvūnams. O jeigu ši koncepcija pasirodė nepamatuota taikant ją gyvūnų veiksmams, savo sąranga panašiams į žmogiškuosius, neįmanoma manyti, kad ji tinka žmogaus veiksmams.

Šio klausimo neišsprendžia teorinė prielaida, esą veiksmų teleosąrangą gali nulemti dvi labai skirtingos priežastys: protas, paverčiantis žmogaus veiksmus teleologiniais, ir instinktas, kuris teleologiniais paverčia gyvūnų veiksmus. Mat protą galima stebėti, o instinktų – ne. "Proto" sąvoka apima, šalia kitų, tokius reiškinius kaip reflektyvniai sprendimai apie veiksmus, buvusius, esamus ar būsimus, atliekamus paties veikiančiojo ar kieno kito – šie sprendimai pasirodo ne tiesiogiai per veiksmą, bet turi simbolinę raišką. Šie reiškiniai, kaip tolydžio įsitikinsime, gali būti tyrinėjami atskirai nuo veiksmų, tad hipotezės apie jų poveikį žmogaus veiksmams galima patikrinti indukcijos būdu. Tačiau pirmą kartą "instinkto" sąvoka reiškė stebėjimui neprieinamas priežastines paskatas, kurias teoretikai postulavo, norėdami paaiškinti, kaip jiems atrodė, kitaip nepaaiškinamą gyvūnų ir žmogaus veiksmų panašumą. Be Bergsono epistemologinės teorijos, jog gyvuliškas instinktas yra pradmuo ir šaltinis žmogaus intuicijos, kurią galima tiesiogiai pažinti ir simboliškai perteikti kitiems, gyvūnų veiksmų aiškinimas instinktais neprideda nieko nauja prie to, kas jau buvo žinoma iš šių veiksmų stebėjimo. Suprantama, niekas nekliudo instinkto sąvoką vartoti grynai aprašomąja prasme, tam tikroms bendrosioms stebimos gyvūnų elgsenos charakteristikoms žymėti, tačiau su išlyga, kad bus atsisakoma šių charakteristikų antropomorfinės interpretacijos.

Kai abejojame teleologinės veiksmų teorijos pagrįstumu, neprivalome griebtis alternatyvios natūralistinio determinizmo teorijos, pasak kurios kiekvienas veiksmo procesas yra priežastingai sąlygojamas kitų procesų, vykstančių veikiančiojo natūralioje aplinkoje ir/ar pačiame veikiančiajame kaip

⁴ Pareto Vilfredo. *Traite de sociologie general*, Paris, 1917, Secs. 150 - 51, p. 66 - 67. Gana įtikinama, nors ir neigiama, Pareto teorijos analizę randame jau minėtame Parsonso veikalė; griežtai neigiama "Pareto įvertinimą" ("Estimate of Pareto") pateikia Ellsworth Faris. *The Nature of Human Nature*, New York: McGraw, 1937.

gyvoje būtybėje. Kadangi čia nenagrinėjame gyvūnų veiksmų, leiskime spręsti zoologams, ar deterministinė teorija pajėgi atsakyti į visus klausimus, kurie kyla stebint gyvūnų elgesį. Kai dėl žmonių, tai šią teoriją taikant visų pirma remiamasi stebėjimais paprastų, elementarių veiksmų, kurie daugmaž atitinka instinktyvų organišką elgesį ta prasme, kad giminingus pokyčius individo aplinkoje ir/ar jo organizme visada lydi atitinkamas paties individo elgesys. Toks elgesys čia suprantamas kaip procesas, kurį priežastiniu ryšiu paaiškina prieš jį vykęs ankstesnis procesas; paprasčiau kalbant, jį galima apibūdinti kaip savitą atsaką į savitą stimulą.

Tačiau empiriniai duomenys, gauti tiek iš simboliškai išreikštos veikiančiojo patirties, tiek iš kitų stebėtojų, rodo, kad kuo sudėtingesnis individualus veiksmas, tuo sunkiau jam pritaikyti šią deterministinę teoriją. Imkime tą patį kilimo audimą ar spintelės gaminimą. Suskaidę tokį veiksmą į elementarius veiksmus ir norėdami paaiškinti, *kodėl* veikiantysis **tam** tikru laiku atlieka tam tikrą veiksmą, turime sužinoti, *ką jis per tą laiką daro* su visais jo veiksmo dalyvaujančiais duomenimis. Tada mes pamatome, kad tai, ką jis daro, nėra priežastingai sąlygojama praeities, nors nuo jos ir priklauso, bet yra nukreipta į ateitį. Specifiniai pokyčiai su pasirinktais įrankiais bei medžiagomis tapo galimi ankstesnių pokyčių, kuriuos jis jau atliko, dėka, tačiau darydamas pokyčius dabar, jis numato, kad vėlesni veiksmai priklausys nuo jo dabartinių veiksmų rezultatų ir šiuo numatymu vadovaujasi. Visas kilimo išaudimo ar spintelės pagaminimo veiksmas yra daugiau nei paprasta elementarių veiksmų seka; tai dinamiškas derinys elementarių veiksmų, nukreiptų į ateitį, rikiuojamų perspektyvos, jog jų daliniai rezultatai susilies viename galutiniam produkte. Taikant tokiam sudėtiniam veiksmui priežastingumo principą, turėtų būti paaiškinta ne tik tai, kodėl į kiekvieną elementarų veiksmą patenka (iš neribotos galimų pokyčių įvairovės) tikrai tie duomenų pokyčiai, kurie sudarytų reikiamas sąlygas paskesnio veiksmo atlikimui, bet ir tai, kodėl per visą sudėtinio veiksmo eigą atliekami tik tie elementarūs veiksmai (iš neribotos galimų veiksmų įvairovės), kurių rezultatas yra tokio sudėtingo, o sykiu techniškai ir estetiškai vientiso daikto, kaip kilimas ar spintelė, atsiradimas.

Kadangi nėra vienas iš šių klausimų, susijusių su elementariais veiksmais, sudarančiais sudėtinį veiksmą – nekalbant apie viso sudėtinio veiksmo problemą – negali būti išspręstas nurodant vienintelę priežastį, tiesiogiai sąlygojusią duotąjį veiksmą, deterministai neišvengiamai griebiasi pasikarto-

jančio netiesioginio priežastingumo principo. Jie mėgina aiškinti individualų veiksmą kaip rezultatą daugelio priežastinių procesų, vykusių artimesnėje ar tolimesnėje praeityje ir veikusių individą kaip biopsichologinę būtybę, atvirą aplinkos poveikiui. Toks mėginimas, einant sąžiningai iki galo, veda į neribotą priežasčių aibę, kur nėra viena priežastis negali būti atmesta, nes be priežasties konkretus individas konkrečiu laiku bei aplinkybėmis nebūtų atlikęs konkreto veiksmo taip, kaip jis buvo atliktas. Norint pateikti nepriekaištingą bet kokio sąmoningo veiksmo, kaip jį mato pats individas ar stebėtojai, priežastinį paaiškinimą, tektų išstudijuoti visą individo praeities istoriją ir jo tuometinę aplinką. Metodinis priežastinio determinizmo principo nepritaikomumas žmogaus veiksmams dar akivaizdesnis kolektyvinių veiksmų srityje, nes čia reiktų studijuoti visų veikiančių individų gyvenimo istorijas ir aplinką. Nuoseklus šio principo taikymas galų gale reikalautų adekvataus visos žmonijos istorijos ir jos natūralios aplinkos pažinimo.

Kuriamųjų veiksmų dinamika

Tiek teleologinės, tiek deterministinės žmogaus veiksmų teorijos bendrasis metodinis trūkumas tas, jog nėra viena neatsirado iš veiksmų lyginamųjų indukcinių tyrinėjimų. Abi teorijos grindžiamos aprioriniu postulatu – tai arba sąmoninga tikslo siekianti valia, kaip pirminė priežastis, arba pasikartojantis natūralistinis priežastingumas – ir ieško tik tokių duomenų bei faktų, kurie tokiam postulatui neprieštarauja. Mat indukciniai veiksmų tyrinėjimai, paremti tiek veikiančiojo patirtimi, tiek kitų stebėtojų duomenimis, nėra iš lengvųjų; bemaž visa, ką teleologinės ir deterministinės teorijos laiko savaiame suprantamu dalyku, čia privalu iš naujo patikrinti. Jei sąmoningas žmogaus veiksmas yra dinamiška vertybių sistema, jį reikia tyrinėti kaip trukmės procesą. Jo negalima iki galo apibrėžti pagal vieno kurio momento turinį ar struktūrą; tai besivystanti, tampanti sistema, kuri egzistuoja tik vyksmo metu; užbaigusi savo raidos kelią, ji nustoja egzistavusi. Šį vyksmą sudaro tolydžio atsirenkamos ir kaupiamos vertybės, tampančios sudėtinėmis vyksmo dalimis, ir faktinių ryšių, kuriais šios vertybės aktualizuojamos, įtraukimas bei funkcinis organizavimas. Trumpai tai būtų galima nusakyti taip: *veiksmas per visą savo eigą rodo laipsnišką susiformavimą tikslo, kuris, įgydamas pavidalą, sykiu laipsniškai realizuojamas.*

Plačiai vartojamas žodis “tikslas” (*purpose*) nėra itin sėkmingas mūsų norimos sąvokos simbolinis

atitinkamo, nes įprastinėje kalboje jo reikšmė mažai kuo skiriasi nuo žodžių „baigtinė paskirtis, pasekmė“ (*end*) reikšmės; tačiau geresnio žodžio nėra, tad naujo išradinėti neverta.

Šiais žodžiais ženklinamas sąvokas galėtume skirti, teigdami, jog, visų pirma, tikslas apima tiek galutinį siekimą (tikėtinas galutinis veiksmo rezultatas, kurio tikisi veikiantysis), tiek priemones (tikėtini pradinės būsenos pokyčiai, kurių dėka jis tikisi tą tikslą pasiekti). Atsisakymas skirti tikslą ir priemones paaiškinamas tuo, jog, kaip kai kurie teoretikai jau seniai pastebėjo, veiksmo eigoje tai, kas atrodo priemonės tolimesnės ateities požiūriu, gali būti tikslas artimesnės ateities požiūriu; ir, atvirkščiai, kas atrodė tikslas, kol jo įvykdymas palyginti toli, gali tapti priemonėmis, kai jo pasiekimas artėja ir iškyla kitas, tolimesnis tikslas. Negana to, kultūros raidoje panašios priemonės pasitelkiamos skirtingiems tikslams, o panašių tikslų siekiama skirtingomis priemonėmis, ką patvirtina Vilhelmo Wundto suformuluoti „heterogoniškų tikslų“ ir „priemonių transformacijų“ principai⁵. Tad teleologinis veiksmų klasifikavimas pagal tikslus moksliniu požiūriu visada kėlė abejonių.

Antra, veiksmo tikslą mes suprantame kaip nuolatos evoliucionuojantį ir funkcionuojantį nuo to momento, kai veikiantysis pradeda atsirinkti duomenis savajam veiksmui, iki tol, kol nustoja daręs poveikį tiems duomenims. Jo veiksmas jau yra pakeliui dar iki nusprendžiant, ką daryti ir kaip daryti; toliau, žingsnis po žingsnio veiksmą įgyvendinant, veikiančiojo sprendimai darosi vis labiau apibrėžti. Skiriamosios linijos tarp šio veiksmo teorinio numatymo ir realaus atlikimo nėra. Veiksmą numatęs veikiantysis arba realizuoja savo ketinimus konkrečia elgsena – šiuo atveju jo planavimas yra integrali visuminio veiksmo dalis, – arba veikiantysis savo plano įvykdymą patiki kam nors kitam – tokiu atveju (tarkim, šiuolaikinėje pramonėje) pats planavimas yra aiškus užbaigtas veiksmas, susijęs su vaizdiniais, abstrakčiomis idėjomis ir turintis simbolinę išraišką. Planuotojo susistemintų sampratų bei idėjų atkuriamoji interpretacija ir tolesnis įgyvendinimas yra visiškai skirtingas veiksmas, atliekamas jau kolektyviai – tai techninio pobūdžio veikla, susijusi su materialiais objektais. Jungiančioji šių skirtingų veiksmų grandis yra socialinis veiksmas (veiksmų seka), vadovaujant individui ar grupei, kurių poveikyje veikiantieji paklūsta planui ir juo vadovaujasi savo realioje kolektyvinėje veikloje.

Toks tikslo išryškėjimas veiksmo eigoje akivaizdžiausias tuose žmogaus veiksmuose, kuriais sąmoningai siekiama kurti *naujas vertybes*, t.y. vertybes, kurių anksčiau nebuvo žmogaus patirtyje. Eilėraščių, paveikslo, muzikos kūrinio, kurie nėra esamų originalų kopijos, sukūrimas; naujo technikos instrumento išradimas; esamose religijose nežinomo sakralinio įvykio ar dievybės mistinės patirties simbolinis reiškimas ir perteikimas kitiems; gamtos srities tyrinėjimas, ieškant iki tol žmogaus patirčiai nežinomų objektų; naujų hipotezių skelbimas, remiantis anksčiau nežinoma faktine medžiaga; visa tai – tipiški tokių veiksmų pavyzdžiai, pažįstami kiekvienam kultūros istorikui.

Tokius veiksmus galima pavadinti *kuriamaisiais*. Kultūros istorikui jie turi pamatinės reikšmės, nes visą kultūrą (istoriniu požiūriu) sukūrė veikiantis žmogus. Prieš milijonus metų kultūros nebuvo. Jei, remdamiesi archeologijos duomenimis, palygintume savąją kultūrą su kurio priešistorinio laikotarpio kultūra, pamatytume, kaip išaugo jos turtai ir įvairovė ir kad daugelis, tikriausiai dauguma, dabartinės kultūros produktų yra nauji, savo turiniu ir paskirtimi besiskiriantys nuo viso to, kas egzistavo pirmykščiais laikais. Nėra jokios prasmės neigti, kaip kai kurie kultūros teoretikai, kūrybinį kultūros augimo pobūdį – nebent šie teoretikai apskritai atmestų kultūrinių duomenų realumą, o tai implikuotų ir jų pačių teorijų atmetimą. Faktais grindžiamas kultūros kūrybiškumas akivaizdžiai prieštarauja teorijai, jog visi žmogaus veiksmas yra nulemti priežastinio ryšio, nors tai ir netrukdo ieškoti specifinės priežastinės sąveikos tarp veiksmų sistemų.

Vargu ar reikia aiškinti, kad, pavadindami veiksmą kuriamuoju, mes visiškai nenorime pasakyti, jog jis sukuria ką nors iš nieko. Tokio absoliutaus kūrybiškumo dar niekam neteko matyti. Žmogaus kūrybiškumas – tai sukurti dalykai, kurių sąmoningai veikiantis žmogus iki tol niekad neidentifikavo ir nepatyrė, skirtingai nuo to, ką jis jau anksčiau yra identifikuavęs ir patyręs. Kai kalbame apie veikiančio žmogaus sukurtą kultūrą, tai nereiškia, kad visa kultūros plėtra yra ištisinė kūrybinė evoliucija su savo vidine dinamika, kaip šią sąvoką vartoja Bergsonas. Neturime jokių faktinių įrodymų apie universalią kūrybinę galią, kuriai ši plėtra paklustų. Kaip šiandien visi puikiai žino, daugelis žmogaus veiksmų yra ne kuriantys, o griauinantys ir, kaip anksčiau sakėme, daug kultūros sunyksta ir iškrinta iš žmogaus patirties, nes veikiantis žmogus tiesiog jos

⁵ Wundt W. *Logik*, III, p. 281; žr. to paties *Völkerpsychologie*.

neišgyvena ir nevartoja. Tačiau tas faktas, kad kultūra, nepaisant griovimo ir nykimo, nesustojo augusi, yra dar vienas įrodymas, patvirtinantis žmogaus kūrybinės veiklos išsiplėtojamą ir nuolatinį tęstinumą.

Reikšmingos faktinės medžiagos, susijusios su kuriamaisiais veiksmais, randame autobiografijose, memuaruose, laiškuose, poetų, dailininkų, skulptorių, kompozitorių, visuomenės reformuotojų, filosofų, tyrinėtojų, mokslininkų dienoraščiuose, taip pat biografijose, parašytose jų bendražygių, darbo tęsėjų ar gerbėjų. Nors daug kas toje medžiagoje dėl subjektyvaus šališkumo nepatikima ir visa kuriamojo veiksmo eiga retai tegali būti atkurta, tačiau, lyginant įvairius aprašymus, galima prieiti prie tam tikrų bendrų išvadų.

Istorinės pažinimo raidos kontekste mes jau aptarėme dvejopą indėlį į kultūrą: naujus technikos išradimus ir naujus mokslinius apibendrinimus. Ir vieni, ir kiti yra produktai žmogaus veiksmų, kuriuos galima pavadinti "kuriamaisiais". Šie veiksmai buvo stebimi, analizuojami ir aprašomi pakankamai nuodugniai, kad būtų galima hipotetiškai rekonstruoti jų eigą. Kad ir kaip skirtųsi jų ypatumai, visi jie, regis, paklūsta vienai bendrai schemai. Kiekvienam šių veiksmų būdingas apgalvojimas, nukreiptas ne į praeitį, o į ateitį, ir tikslo tęstinumas, kol veiksmas atliekamas. Tačiau nė vienas neatitinka teleologinės teorijos, nes bendrasis tikslas nėra iš anksto nustatomas ir apibrėžiamas prieš veiksmo vykdymą; tikslas išryškėja pačioje veiksmo eigoje.

Šių kuriamųjų veiksmų aprašymuose randame bent keturias veikiančiųjų ar/ir stebėtojų dažniausiai fiksuojamas pakopas. Pirmąją pakopą galima apibūdinti kaip atsirandantį susidomėjimą kai kuriais veikiančiojo patirties duomenimis – paskirais natūraliais objektais ar kultūros produktais, abstrakčiomis idėjomis arba ir vienais, ir kitais. Paskesnių

pakopų atžvilgiu tai jau yra preliminari, reflektuojama arba nereflektuojama veikiančiajam reikšmingų vertybių atranka. Antroji pakopa, kurią išskyrėme ankstesniame aptarime, yra vis akivaizdesnė neįvardintos problemos, susijusios su šia patirtimi praktiškai ar teoriškai, nuojauta. Trečiąją pakopą charakterizuoja vis tikslingesnė instrumentų ir metodų, kuriais tikimasi problemą išspręsti, atranka bei vartojimas. Ketvirtoji pakopa ženklina naujo kultūros produkto – techninio objekto ar sistemos, mokslinės teorijos – susiformavimą ir sykiu galutinę problemos išsprendimą⁶.

Panašus modelis būdingas ir kitiems kuriamiesiems veiksams. Tapytojas susidomi peizažu ar žmogaus figūra; lyrinis poetas sukaupia asmeninių emocijų patyrimą; dramaturgas aptinka įdomių žmonių socialinės sąveikos faktų. Toks suinteresuotumas galiausiai įsisąmoninamas kaip neišspręsta estetinė problema, pvz., peizažo ar žmogaus figūros tapytojas atranda tokius spalvų ir formų derinius, kurie, jo turimomis žiniomis, iki tol tapyboje nebuvo panaudoti; poetas suvokia, kad jo emocinis patyrimas niekad nebuvo adekvačiai išreikštas lyrikoje; dramaturgas supranta, kad jo pastebėtos socialinės būsenos ir sąlygos anksčiau nebuvo dramatinės. Problema – kaip visa tai pateikti estetinėmis priemonėmis. Tapytojas ar poetas gali susidomėti savo pirmtakų kūriniais ir pamatyti anksčiau nepastebėtus jų estetinio modelio trūkumus bei privalumus; tuomet problema ta, kaip naujajame modelyje pašalinti senojo trūkumus ir perimti privalumus. Estetinę problemą galima išspręsti tik tai sukūriant naują meno kūrinį; tai reikalauja pasirinkti ir metodiškai pasinaudoti instrumentais (dailininko atveju tai drobė, pieštukas, dažai, teptukai, peilis, poeto – žodžiai), kuriais originalūs menininko patirties duomenys laipsniškai susintetinami į estetinę sistemą, potencialiai atsi-

⁶ Šalia konkrečių išradimų ar atradimų aprašymų biografijose, autobiografijose, technikos ir mokslo istorijose, apie šias dvi kuriamųjų veiksmų rūšis išspausdinta daug apibendrinamųjų darbų. Tačiau šių veikalų turinys gana skirtingas. Beveik visuose galima rasti lyginamųjų paties kūrybinio proceso apibendrinimų, pvz.: Piraud J. *Invention*, Paris, 1928; Paulhan F. *Psychologie de l'invention*, Paris, 1930; Bouthol G. *L'Invention*, Paris, 1936 (išradimo sąvoka čia apima technikos išradimus, mokslinius atradimus ir tai, ką jis vadina "moralės išradimais"); Gregory Sir R. *Discovery*, New York: Mcmillan, 1929; Porterfield L. A. *Creative Factors in Scientific Research*, Durham, N. C.: Duke University Press, 1941. Kiti autoriai siekia paaiškinti reikšmingų išradimų bei atradimų prigimtį, pasitelkdami konkrečių asmenybių gyvenimo lyginamuosius tyrinėjimus: Candolle A. de. *Histoire des sciences et des savants depuis deux siecles*, 1885. Pastarasis pradėjo šios krypties tyrinėjimus, priedamas prie tam tikrų išvadų. Vėliau kai kurias iš jų, greičiausiai nepriklausomai, pateikė Wilhelmas Ostwald. *Grosse Männer*, 2d ed., Leipzig, 1910.

⁷ Kūrybiškumui skirti darbai mene ir literatūroje paprastai mažiau objektyvūs ir sistemiški nei lyginamieji techninių išradimų bei mokslinių atradimų tyrinėjimai - galbūt todėl, kad dauguma šios kultūros srities mokslininkų yra kritikai ir estetikos filosofai, o ne tyrinėtojai teoretikai; pabrėždami meno produktų unikalumą, jie prieštarauja išvadoms apie veiksmus, kurie tuos produktus sukuria. Vis dėlto esama ne vienos reikšmingos, nors ir gana kategoriškos, psichologinės teorijos apie meninį kūrybiškumą. Antai Gabriel Seailles (*Essai sur le genie dans l'art*, Paris, 1902) mano, jog tai, ką jis vadina "genijumi", yra bendroji žmogaus minties charakteristika: "Genialumas yra žmogaus savybė; skiriasi jo laipsniai, o ne prigimtis... Mintis yra gyvenimo tąsa... tai yra kūryba... Norint suprasti genialumą, reikia studijuoti visus šios kūrybinės galios laipsnius, visokius pavidalus..." (p. VIII - IX).

veriančią bet kieno kito patyrimui (tiesioginiam ar netiesioginiam), kurio iki tol nebuvo⁷.

Šios keturios kuriamojo veiksmo pakopos, kurias randame lygindami autobiografinius tekstus, ne visada išsidėsto tiksliai ta tvarka, kaip čia nurodėme; jos dažnai iš dalies sutampa. Tad išradėjo susidomėjimą techniniais objektais, mokslininko – teorinėmis koncepcijomis ar konkrečiais duomenimis, dailininko – peizažu, dramaturgo – socialine situacija gali sukelti neišspręsta techninė, teorinė, estetinė problema. Ši dar neišspręsta problema gali iškilti jau po to, kai technikas pradėjo taikyti esamas priemones, kurios, anksčiau buvusios veiksmingos, netikėtai tą veiksmingumą praranda; arba po to, kai mokslininkas jau apdorojo empirinius duomenis pagal esamą teoriją ir netikėtai pamatė, kad jie teorijos nepatvirtina; arba po to, kai dailininkas pradėjo tapyti peizažą ir pastebėjo, kad jame trūksta estetiškai reikšmingų elementų.

Instrumentai ir metodai problemai išspręsti gali būti pasitelkiami anksčiau nei tiksliai suformuluojama pati problema arba gali įtakoti kitokį jos formulavimą. Šitaip mokslininkas kartais pradeda taikyti tikslesnius tyrinėjimo metodus nei ankstesnieji. Tik aptikęs naujų faktų jis gali suprobleminti ankstesnes išvadas. Lyrinis poetas gali pradėti nuo grynai formalių ritmo bei melodijos dalykų (E. Po teigė šitaip rašęs savo “Varną”) ir tik vėliau laipsniškai apsispręsti, koks bus emocinis jo eilėraščio turinys. Prie tikslingo instrumentų bei metodų pasirinkimo ir vartojimo gali būti prieita tik po keleto nesėkmingų bandymų išspręsti problemą rizikos ir galimų klaidų keliu, kuriuo eina dažnas išradėjas ar menininkas. Galutinis problemos sprendimas gali paaiškėti anksčiau nei tikėtasi; dailininkas kartais neužbaigia paveikslo kaip buvo sumanęs, o baigia darbą, netikėtai išvydęs, kad pasiekė originalų estetinį efektą. Artėjant problemos sprendimui, gali netikėtai iškilti naujų problemų, lemiančių veiksmo pokyčius. Tačiau visa tai tėra šalutinės galimybės, kurios nesugriauna bendrosios kuriamojo veiksmo schemas.

Akivaizdu, jog šios tikslo formavimosi ir įgyvendinimo eigos neįmanoma perskirti į dvi dalis: į vidinį, subjektyvų mąstymo procesą prieš veiksmą ir išorinį, objektyvų veiksmo atlikimą. Tokia perskyra reikštų, pirma, kad kai idealinės kultūros produktas veikiančiojo sukuriamas ir jau egzistuoja kaip jo patyrimo duomuo, kol kas netapęs kitų patyrimu, visą šio

produkto sukūrimo eigą turėtume laikyti ne realiu aktyviu veikimu, o tik planavimu būsimo veikimo, kuris prasidės tik tuomet, kai veikiantysis ims simboliskai perteikinti jo turinį ir reikšmę kitiems. Tokiu būdu eilėrašitis, dar neišspausdintas, o tik perskaitytas auditorijai, neatliktas muzikos kūrinys (pvz., Bethoveno vėlyvieji kūriniai, parašyti, kai jis jau buvo kurčias), filosofinė ar mokslinė teorija, su kuria autorius dar nesupažindino kitų filosofų ir mokslininkų, būtų laikomi nerealiais, objektyvios egzistencijos neturinčiais dalykais ir realumą įgytų tik pasidarydami žinomi kitiems.

Antra, kai veikiantysis, atlikęs pirmuosius regimus pokyčius savojo veiksmo objektų atžvilgiu, sustoja nebaigęs šio veiksmo, kai pradeda veikti iš naujo, galbūt dar kartą sustoja ir imasi veikti vėl kitaip, mes turėtume visa tai laikyti skirtingais veiksmais, visiškai ignoruodami tą faktą, jog šie sustojimai ir pradėjimai iš naujo tik patvirtina mąstymo tęstinumą veiksmo metu ir padeda formotis bei išryškėti veikiančiojo tikslui, nes leidžia rasti būdą, kuriuo tas tikslas gali būti įgyvendintas. Kai dailininkas kažkelintą kartą iš naujo tapo savo peizažo ar portreto fragmentus, kai išradėjas kaskart atlieka bandymus su įvairiausia technika, kai mokslininkas vieną po kito daro keletą skirtingų eksperimentų, tai nereiškia, kad jis vis keičia savo tikslą ir šiam tikslui griebiasi vis naujų priemonių, bet kad tolydžio randa naujų galimybių įgyvendinti tikslą, kuris, iš pradžių neapibrėžtas ir nenumatytas, tampa vis labiau apibrėžiamas ir numatomas, nes kai kurios galimybės patikrinus atkrinta, kol galiausiai lieka viena, išlaikiusi visus bandymus.

Kuriamieji veiksmai kaip bendrojo tipo išraiška

Tai, kad esama panašaus kuriamųjų veiksmų dinaminio modelio įvairiose kultūros srityse, pripažįsta gana daug tyrinėtojų, nors paties modelio sampratos pastebimai skiriasi. Tarkim, psichologo C. Spearmano bandymą išanalizuoti kūrybiškumą kaip psichologinį procesą ir suformuluoti keletą labai paprastų kokybinių ir kiekybinių dėsningumų palyginkime su kultūros teoretiko P. Sorokino lyginamąja kūrybiškumo, kaip kultūros proceso, studija⁸.

Daugumą kūrybingumo teoretikų stipriai veikė populiarį senojo herojų kulto idėja, jog tokie kuria-

⁸ Plg., Spearman Ch. E. *Creative Mind*, New York: Appleton, 1931, III ir IV skyriai; Sorokin P. *Society, Culture and Personality*, New York: Harper, 1946, 35 - 37 skyriai.

mieji veiksmai, kokius matome įžymių žmonių biografijose, sudaro atskirą klasę, kurios negalima lyginti su visais kitais žmonių veiksmais; tai esą „didieji“ žmonės, apdovanoti kūrybine galia, kuri paprastai vadinama „genialumu“ ir kuri neduota „paprastiems“, „eiliniams“ žmonėms⁹. Tokia kuriamųjų veiksmų tyrinėjimo nuostata neatskiriamai susijusi su požiūriu į kūrėjus kaip į aukštesnę žmonių rūšį, o tai iškelia keletą ginčytinų momentų.

Pagrindinis klausimas yra įgimtų biopsichologinių faktorių ir sociokultūrinių faktorių santykinė reikšmė individualaus kūrybiškumo prigrimčiai¹⁰. Tačiau tie mokslininkai, kurie pripažįsta įgimtą genijaus pranašumą, nesutaria, ar tai sugebėjimų laipsnio, ar prigimties esmės pranašumas¹¹. Negana to, siekiantys kuriančiųjų asmenybių bendrojo apibūdinimo turi ieškoti vidurio tarp griežtai individualistinio požiūrio į kūrėją kaip unikalią nelygstamą asmenybę ir visuotinesnio požiūrio, ieškančio esminių panašumų tarp didžiųjų žmonių ir eilinių asmenų¹². Galiausiai tenka spręsti klausimą apie Radestocko ir Lombroso iškeltą genialumo ir beprotybės ryšį¹³.

Visų šių klausimų turime atsakyti ar juos atidėti, nes čia nagrinėjame ne apskritai žmogaus asmenybę, o tik žmogaus veiksmus kaip ribotas, dinamiškas sistemas. Ir, priešingai populiariai nuomonei, mes randame daugybę veiksmų, kuriuos, jei turėsime galvoje visą jų apimtį, galima lyginti su veiksmais, atnešančiais kūrėjams šlovę, nors pirmųjų rezultatai ir menkai tepraturtintų ar visiškai neprisidėtų prie istorinės kultūros plėtotės.

Veiksmai, kurių rezultatai yra visiems žinomas indėlis į kultūros augimą, yra, kaip matėme, panašūs todėl ir tiek, kiek sąmoningas tikslas veikiančiųjų to indėlio autorių yra sukurti tai, kas būtų nauja, vertinga ir reikšminga ne tik pačiam autoriui, bet ir vi-

siems, kas naudotųsi sukurtuoju produktu. Veikiančysis žino, kad įgyvendindamas savo tikslą ir norėdamas, kad jo produktas būtų originalus, skirtingas nuo anksčiau sukurtų produktų, jis turi pastaruosius pažinti; kad, siekdamas savo produkto vertingumo pripažinimo, turi išmanyti tokių produktų vertinimo kriterijus; ir kad jo produktas bus laikomas reikšmingu tiek, kiek jis padės kitiems veikiančiesiems išspręsti savąsias problemas. Tačiau šiuos principus atitinkantys kuriamieji veiksmai parodo tik patį matomiausią, sistemišką ir sąmoningą dinaminio veikimo būdą, plačiai paplitusį ir pradėtą tyrinėti tik paskutiniuoju metu. Galėtume tarti, jog jie sudaro „idealių tipą“, prie kurio artėja vis didesnis kitų veiksmų skaičius. „Idealo tipo“ sąvoką mes skolinamės iš Maxo Weberio, nors ir nesutinkame su jo teorija, kad kultūros istorijos, ypač moderniosios istorijos, požiūriu svarbiausias idealusis tipas yra *racionalūs* veiksmai, suprantami teleologine prasme.

Nesuskaičiuojama daugybė individualių produktų kaip ir netampa įnašais į kultūrą – todėl, kad mažai aktyvių tos kultūros dalyvių apie juos sužino, arba dėl to, kad sužinoję juos atmeta ar ignoruoja. Tikriausiai milijonai jaunuolių rašo eilėraščius; tūkstančių tūkstančiai suaugusiųjų kuria apsakymus, romanus ar dramas, kurie lieka neišspausdinti. Daug kas pateikiama autoritetingiems vertintojams ir atmetama kaip estetiškai reikšmingo naujumo stokojantys dalykai; kita kūryba, nors ir su kai kuriomis naujovėmis, atmetama dėl to, kad nukryps-ta nuo vertintojų estetinių normų. Vis dėlto kai kurie autoriai galų gale prasimuša, nors ne visada literatūros srityje, palikdami autobiografinius liudijimus apie savo nesėkmingą literatūrinę darbuotę. Nemaža literatūros mokytojų yra stebėję savo mokinių kūrybinius bandymus. Jų atsiminimai ir stebėjimai

⁹ Būta dalinių bandymų tyrinėti šios idėjos istoriją kai kuriose kultūrose, pvz.: Zilsel E. *Die Entstehung des Geniebegriffes*, Tübingen, 1926; Thüme H. *Beiträge zur Geschichte des Geniebegriffes in England*, Halle, 1927. Tačiau, kiek mums žinoma, „genijaus“ sampratos kilmės ir raidos visuotinė istorija neparašyta.

¹⁰ Pirmuosius faktorius perdėtai sureikšmino, pavyzdžiui, Francis Galtonas. *Hereditary Genius*, ir Theodule Ribot. *L'Imagination creatrice*. Naujesnės L. M. Termano ir jo darbo tęsėjų studijos buvo taip pat grindžiamos prielaida apie nulemiantį įgimtą protinį pranašumą; žr.: Cox C. M. *The Early Mental Traits of Three Hundred Geniuses*. In: *Studies of Genies*, Vol II, Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1926. Tuo tarpu Alfred Odin. *Genese des grands hommes*, Paris, 1893, John Fiske ir Lester Ward „auklėjimą bei maitinimą“ („nurture“) laikė reikšmingesniu už „prigimtį“ („nature“).

¹¹ Pirmajai teorijai atstovauja Termanas, gerai žinomas savo matuojamaisiais intelekto tyrinėjimais; tipiškas antrosios atstovas yra Nathaniel D. M. Hirschas, kuris savo veikale *Genius and Creative Intelligence*, Cambridge, Mass.: Sci Art Publishers, 1931, suformuluoja tokią išvadą: „Iš žmonių padermės genijus skiriasi kaip rūšis (p. 98).

¹² Plg. Joly H. *Psychologie des grands hommes*, Paris, 1912.

¹³ Genijaus kaip psichopatinių asmenybės teorijos nepagrįstumą yra neginčijamai įrodę žinomi psichiatrai Antoine Rēmond ir Paul Voivenel, *Le Génie littéraire*, Paris, 1913.

¹⁴ Žr., pvz., *Creative Expression through Literature*. In: *Creative Expression. The Development of Children in Art, Music and Dramatics*, for the Progressive Education Association, New York: Day, 1932, p. 141 - 252 ir Babcock R. W., Horn R. D., English T. H. *Creative Writing for College Students*, New York: American Book, 1938.

leidžia teigti, kad neoriginaliu ar estetiškai ydingu laikomo eilėraščio ar romano pilnutinis sukūrimo aktas iš esmės nesiskiria nuo originalaus, estetiškai vertingo eilėraščio ar romano kūrimo¹⁴. Nes, atsiirkdamas ir sintetindamas savo kūrinio medžiagą autorius, jei tik jis nėra sąmoningas plagiatorius, paprastai yra įsitikinęs, kad tai, kas jam atrodo nauja, bus nauja ir kitiems, nesuvokdamas, jog beveik visa, ką jis išreiškia ar vaizduoja, tik atkartoja tai, ką kiti autoriai jau išreiškė ar pavaizdavo; paprastai toks autorius tikisi, kad jo užbaigtas kūrinys bus estetiškai vertingas, nes nėra pakankamai savikritiškas ar susipažinęs su savojo laiko kriterijais.

Plastiniai menai yra dar viena kultūros sritis, kuri, kaip rodo naujieji tyrinėjimai, patvirtina, jog kultūros produktus sukuriantys veiksmas savo dinamine eiga yra esmingai panašūs, nors jų produktai pastebimai skiriasi originalumo laipsniu, estetinė verte (nustatoma kitų) ir galutiniu reikšmingumu. Daugelis meno pedagogų daro išvadą, kad meninis talentas yra dažnas reiškinys paauglystėje ir jaunystėje. Šiuo klausimu aš daug kalbėjausi su skirtingų tautybių meno mokytojais – lenkais, anglais ir amerikiečiais. Pasak jų nepriklausomų stebėjimų, daugiau kaip pusė jų mokinių turėjo įgimto talento požymių, tačiau dauguma atvejų jis nebuvo išvystytas, dažniausiai todėl, kad estetinius interesus išstūmė kiti poreikiai, tačiau iš dalies ir dėl to, kad mūsų vyraujantys mokymo metodai slopina originalumą, leiddami pastarajam reikštis tik vaikiškuose žaidimuose. Šiaip ar taip, šių talentingų jaunuolių veiksmas grynajame ir taikomajame mene panašūs į žymių menininkų kuriamuosius veiksmus, nors ir nuleidžia pastariesiems techniniu meistriškumu, sąmoningu originalumo siekimu ir, suprantama, žiniomis bei suvokimu, ką iš tikrųjų reiškia originalumas praeities meninių produktų atžvilgiu¹⁵.

Lyginamieji tyrinėjimai patvirtina, jog ir medžiaginės technikos srityje veiksmų, pasibaigiančių išradimais, schema labai dažna. Šiuolaikinėje pramonėje ne tik daugėja išradimų, kurie laikomi pakankamai originaliais ir reikšmingais, kad būtų užpatentuoti, t.y. viešai pripažinti. Kur kas daugiau smulkių išradimų, palyginti nedidelių specializuotų techninių patobulinimų, kurie vis dėlto taikomi individualioje veikloje, taip pat, galima manyti, daugybė išradimų (tarp jų ir labai originalių), kurie ignoruojami kaip techniškai ar ekonomiškai nenaudingi. Dažniausiai mes sužinome apie šiuos išradimo veiksmus, turinčius nedidelį poveikį me-

džiaginės kultūros raidai arba neturinčius jokio poveikio, iš pačių išradėjų autobiografijų ar biografijų. Beveik kiekvienas žinomas išradėjas, greta pripažintų ir įdiegtų išradimų, yra pateikęs ir smulkesnių techninių naujovių, kurios mažai ką ar nieko nesudomino, o neretai padaręs ir stambų išradimą, kuris, nepaisant savo naujumo, buvo atmestas kaip nenaudingas. Ne viename meistrų gyvenimo aprašyme kalbama apie išradimus, kuriuos jie pritaikė savo amatui; kai kuriais, nors ir ne visais, išradimais pasinaudojo kiti. Išradimai – dažnai originalūs, bet nesulaukę sėkmės – buvo ir yra įvairiausių profesinius vaidmenis atliekančių individų aistra. Faktiniai liudijimai rodo, kad šių užmirštų išradimų veiksmo eiga panaši į veiksmus, kurie baigėsi svarbiais laimėjimais. Ir jau nuo Pestalozzio laikų didėjantis vaikų ir jaunuolių techninių interesų bei techninių veiksmų skatinimas ir sisteminis stebėjimas patvirtino, jog šie veiksmas, kai jie atliekami nepriklausomai nuo mokytojų autoriteto ir kontrolės, dažnai yra tokie pat dinamiški, nors ne tokie turiningi ir organizuoti, kaip ir suaugusių kuriančiųjų išradėjų. Kartais jų rezultatai išties originalūs ir praktiškai reikšmingi.

Kalbant apie pažinimą, mokslininkų biografijos rodo, jog tyrinėjimų eiga gali būti labai panaši, nepriklausomai, ar tie tyrinėjimai baigiasi nauju reikšmingu įnašu į žinią, ar tik patvirtina ankstesnius apibendrinimus ir siūlo naujas išvadas, kurios atmetamos kaip nepagrįstos arba ignoruojamos kaip mokslškai nereikšmingos. Kai kurie tekstai apie pirmojo atvejo nesėkmingas mokslininkų, kurie vėliau iškilo, pastangas leidžia teigti, kad skirtumas tarp paskesnių ir ankstesnių rezultatų nulėmė platesnis ir nuodugnesnis susipažinimas su ankstesnių tyrinėjimų rezultatais arba pažangesnė duomenų atrankos, faktų, stebėjimo, išvadų formulavimo ir tikrinimo metodika; tačiau visa veiksmų dinamika panaši, įskaitant tarpusavyje neatskiriamus procesus – ryškėjantį problemos apibrėžtumą ir laipsnišką artėjimą prie jos išsprendimo.

Daugelį metų savo studentus – bakalaurus ir magistrantus – aš skatinau būti ne pasyviais žinių kaupėjais, bet aktyviais mokslininkais, besiveržiančiais į naujus atradimus. Atskirai konsultuodamas kiekvieną studentą, aš stengiausi išsiaiškinti studento interesų ratą dėstomo kurso ribose. Paprastai tame interesų rate atsirasdavo sociologų dar neištirtų ar nepakankamai ištirtų dalykų, būdavo galima suabejoti ankstesnių tyrinėtojų teorinių išvadų pagrįstumu. Bet

¹⁵ Plg. *Creative Expression through Art, op. cit.*, p. 13 - 66; kai kurių schemų ir samprotavimų taip pat pateikia Josephine Murray ir Effie Bathurst. *Creative Ways for Children's Programs*, New York: Silver Burdett, 1938.

kuriuo atveju studentui įtaigodavau, kad esama dar neišspręstų problemų, kurių jis galėtų imtis. Jei studentas būdavo pasirengęs tai daryti, patardavau jam sociologinėje literatūroje ieškoti teorijų, susijusių su jo interesų sritimi ir susipažinti su prieinamais faktinės medžiagos šaltiniais. Toliau jam būdavo siūloma tiksliau apibrėžti problemą (pageidautina auditorijoje) arba aptarti galimus jos sprendimo būdus; kitais atvejais, jei jis pasimesdavo, problemos įvardyti nesugebėdavo ir nebežinodavo, ko griebtis, jam būdavo rekomenduojama aprašyti ir paaiškinti, kaip jis priėjo iki tokios būsenos. Pastaraisiais atvejais, kai problema pagaliau pasidarydavo aiški, tyrinėjimo rezultatai paprastai būdavo originalesni.

Mano pastangos skatinti nepriklausomus tyrimus daugiau ar mažiau pavykdavo bent su puse studentų; sėkmės atveju visa studento intelektualinio veikimo eiga pasireiškėdavo tuo pačiu kūrybinio mąstymo tipu, kuris būdingas ir visiems žymiesiems mokslininkams, nors (dėl riboto laiko ir galimybių) studento šaltiniai būdavo neišvengiamai siauresnės apimties, tyrinėjimas ne toks nuoseklus metodiniu požiūriu, o išvados ne tokios įtikinamos. Manychiau, kad, netgi turint galvoje šiuos ribotumus ir trūkumus, bent dvidešimt penki procentai mano buvusių studentų parašytų monografinių tyrinėjimų sudarė tegu palyginti ir nedidelį, tačiau realų įnašą į sociologiją; daugelis iš jų pravers ir bus cituojama būsimoje veikaluose. Kai man nepavykdavo įtikinti studentų, kad elgtųsi kaip tikri mokslininkai, tik retais atvejais tai buvo galima paaiškinti nesugebėjimu nepriklausomai mąstyti. Dažniausiai studentai arba nenorėdavo skirti savo tyrimui pakankamai laiko ir pastangų, arba stengdavosi išvengti visų problemų, kurios neturi gatavo ir aiškaus sprendimo – pastarąją tendenciją dažnai skatina ir įtvirtina mūsų švietimo sistemos modelis, paremtas egzaminais ir klasių gradacija.

Ši palyginti plati sritis veiksmų, kuriais sąmoningai siekiama visuose kultūros baruose sukurti ką nors nauja ir vertinga, kultūros istorijos akiratyje pasirodė visai neseniai. Tačiau jie rodo, kad kūrybiškumas nėra išskirtinė didžiųjų žmonių mažumos galia. Kiekvienas sąmoningas žmogus, gebantis atlikti veiksmą, empirinį pasaulį gali praturtinti naujovėmis. Paprastai tokios naujovės laikomos perdėm nereikšmingomis ar nepakankamai vertingomis, kad sudomintų ir kitus; todėl jos greitai išnyksta iš istorinio žmogaus patirties

akiračio. Taip atsitinka beveik su visais vaikų ir jaunuolių atradimais, gimstančiais iš jų aktyvaus patyrimo duomenų.

Maža to, netgi moderniose visuomenėse, kur kultūrinis kūrybiškumas pripažįstamas labiau nei kada nors anksčiau, naujovėms nepalyginti dažniau užkertamas kelias arba jos slopinamos, o ne skatinamos. Užtat turime gausybę veiksmų, kurių baigtis aiški nuo pat pradžių. Tai veiksmai, kuriais paremtos tiek teleologinė, tiek deterministinė teorijos.

Mėgdžiojamieji ir įpročio veiksmai

Žmogaus veiksmai įgyja teleologiško, t.y. pasiekia tų rezultatų, kuriuos veikiantieji apibrėžia iš anksto, tokiu mastu, koku šie veiksmai sąmoningai mėgdžioja ar atkartoja ankstesnius kitų veikiančiųjų veiksmus.

Vis dėlto griežtai skirti atgaminamuosius (*reproductive*) ir originalius kuriamuosius veiksmus nėra lengva. Su šia problema akivaizdžiai susiduriame skaitydami aktorių, dainininkų, koncertuojančių muzikantų, orkestro dirigentų biografijas ir autobiografijas. Lyginant su dramaturgais ir kompozitoriais, jų veiksmai atrodo veikiau atgaminantys, o ne originaliai kuriamieji. Aktorius neparąšo naujo vaidmens, o dainininkas ar dirigentas nesukuria naujo muzikos kūrinio; jo novatoriškumo galimybės ribotos. Tačiau visa veiksmo eiga, pradedant momentu, kai aktorius (nesvarbu priežastis) susidomi konkrečiu vaidmeniu, kompozitorius konkrečiu kūriniumi, ir baigiant viešu spektakliu ar kūrinio atlikimu, savo raida ir laipsnišku tikslo įgyvendinimu yra tapati dramaturgo ar kompozitoriaus veiksmui. Aktorius, pasirenkantis vaidmenį, ar dirigentas, nusprendžiantis parengti kūrinį su savo vadovaujamu orkestru, negali iš anksto žinoti, kaip jis visa tai galiausiai įgyvendins. Jo sprendimas reiškia, kad imamasi spręsti problemą, dažnai labai sudėtingą. Koks geriausias šio vaidmens ar šio kūrinio atlikimo būdas? Išspręsti šią problemą galima tik laipsniškai, žingsnis po žingsnio, numatant tolesnį žingsnį, įvertinant keletą galimybių, atmetant vienas ir pasirenkant kitas, kol randamas tinkamiausias būdas, atitinkantis autoriaus estetines nuostatas.

Nors aktorius ir dirigentas nesukuria nebūto vaidmens ar kūrinio, jų atgaminamoji veikla yra

¹⁶ Pastaruoju metu mėgdžiojamuosius veiksmus tyrinėja ir psichologai. Paprastai jie pradeda, o kartais ir baigia paprasčiausiomis, mažiausiai sąmoningomis mėgdžiojimo formomis, būdingomis vaikams ankstyvoje vaikystėje. Tuomet pagrindinė psichologų problema - atskirti tikslingus mėgdžiojamuosius procesus nuo instinktyvių potraukių bei reakcijų. Paul Guillaume (*L'Imitation chez l'enfant*, Paris, 1925) pateikia gana gerą šios srities lyginamąją analizę. Jis pradeda nuo to, kas, jo nuomone, galėtų būti vadinama "instinktu" arba "refleksu" - "kiekviena instinktyvi reakcija į vidinį ar išorinį postūmį" (p. 1 - 2). O baigia "pilnutiniu mėgdžiojimu", kai "ima veikti mėgdžiojanti sąmonė, susiformavusi savąjį ego pagal kitus žmones ir jų veiksmus" (p. 137).

kūrybinė, nes naujai papildo dramaturgo ar kompozitoriaus kūrinio turinį bei prasmę. Tuo galime įsitikinti palyginę šitokį veiksmą su aktoriumi ir muziku, kuris, atlikdamas vaidmenį ar kūrinį, *mėgdžioja* kito aktoriaus ar muziko atgaminamąjį veiksmą.

Kultūrologų¹⁶ – visų pirma Gabrielio Tarde'o – vartojama "mėgdžiojimo" (*imitation*) sąvoka reiškia, kad mėgdžiojantis ne tik tikisi rezultato, panašaus į anksčiau kitų originaliai sukurtąjį, bet ir siekia atkartoti visą originalaus veiksmo eigą. Išties daugeliui mėgdžiojančiųjų svarbus ne galutinis rezultatas, bet pats veiksmo atlikimas. Tarde'as suskirsto mėgdžiojimą į loginį ir neloginį, kuris iš dalies grindžiamas skirtumu tarp tų atvejų, kai individuali mėgdžioja kitų veiksmus iš esmės dėl to, kad laiko pastarųjų rezultatus vertingais, ir atvejų, kai kitų veiksmas imituojami iš esmės todėl, kad tie kiti laikomi pranašesniais ir pasirenkami kaip elgsenos pavyzdžiai. Tačiau abiem atvejais mėgdžiojantis, žinantis pasirinkto pavyzdinio veiksmo rezultatą ir buvęs to veiksmo liudininku, gali iš anksto apibūdinti savojo veiksmo tikslą ir iš anksto pasirinkti priemones, kuriomis jis ketino šio tikslo siekti. Tačiau net ir toks sąmoningai sumanytas kaip mėgdžiojamasis, veiksmas gali būti laikomas teleologiniu tik po tam tikro *mokymosi* periodo. O mokymasis sąmoningai mėgdžiojant, skirtingai nuo esamų žinių palaikymo, yra tikslinga ir dinamiška veikla. Jos trukmė priklauso nuo keleto veiksnių – ypač nuo veiksmo, kurį besimokantis imituoja, sudėtingumo ir jo naujumo ankstesniojo aktyvaus patyrimo atžvilgiu¹⁷.

Suprantama, mėgdžiojimas suponuoja suinteresuotumą kito kieno veiksmu, kurį individas stebėjo, įsiminė ar įsivaizdavo. Tačiau toks suinteresuotumas ne visuomet baigiasi mėgdžiojimu. Suinteresuotas individas gali neturėti realių ketinimų atlikti dominantį veiksmą, o tik įsivaizduojamai atkartoti jį, susitapatindamas su veikiančiuoju ir perimdamas jo santykį su vertybėmis bei atliekamais pokyčiais. Tokį įsivaizduojamą atkartojimą galima pavadinti "pava-

duojamuoju dalyvavimu" kito veiksmu. Šitaip elgiasi besižavintis paveikslu žiūrovas, kuris, pats nebūdamas tapytojas, prisimena ar įsivaizduoja, kaip paveikslas buvo sukurtas, ar aistringi futbolo sirgaliai, stebintys žaidėjų pasirodymą.

Mėgdžiojimas iš tiesų vyksta tik tada, kai pavaiduojantis realiai imasi atlikti kartotinį veiksmą, siekdamas jo panašumo į ankstesnįjį pavyzdį. Atlikdamas tokį veiksmą, mėgdžiojantis paprastai suvokia savo lūkesčių neišsipildymą, mato, kad jo veiksmo eiga nukrypsta nuo to, ką jis nori atkartoti ir kad gaunamas rezultatas nepanašus į besilyguojamą originalą.

Tokie pirmieji įspūdžiai būdingi kiekvienam sąmoningam besimokančiajam, kai jis neturi veiksmo eigą kontroliuojančio mokytojo. Po pirmosios nesėkmės bandydamas mėgdžioti dar kartą, jis suproblemina užduotį savo aktyviosios patirties požiūriu, lygindamas ją su aktyviaja patirtimi kito veikiančiojo, tapusio pirmojo pavyzdžiu. Kol mokosi, besimokančiojo tikslas yra daryti taip, kad kiekviena jo atliekamo veiksmo pakopa sutaptų su pasirinktu pavyzdžiu; nors pasirinkdamas mėgdžiojamąjį veiksmą, jis daugiau mažiau apibrėžtai nusprendė, kokio siekia tikslo, ir manė žinąs, kokiomis priemonėmis galima jį pasiekti, dabar jis jaučiasi vis tiek nesąs tikras, kaip geriausiai pasinaudoti priemonėmis ir pasiekti tikslą.

Tik mokymuisi pasibaigus (su mokytojo pagalba ar be jos) jis gali įvykdyti veiksmą jau be to minties darbo, kurį atliko mokydamsis. Tokiu atveju jis susiduria tik su pradine problema – ar atlikti tokį veiksmą konkrečiu laiku ir aplinkybėmis. Teigiamai išsprendęs šią problemą ir nusprendęs daryti tai, ką žino būsiant reikalingu daryti norint pasiekti iš anksto apibrėžtą rezultatą, jis nustato tikslą ir tikisi, kad daugiau problemų neiškils. Tačiau ir tuomet jų gali atsirasti, jei atliekant veiksmą netikėtai įsiterpia nauji veiksniai; tada veikiančysis gali vėl apgalvoti ir pakoreguoti savo tikslą.

¹⁷ Psichologijos istorijoje "mokymosi" sąvokai buvo teikiamos skirtingos, dažnai prieštaringos reikšmės, susijusios su įvairiomis ontologinėmis žmogaus prigimties koncepcijomis. Plg. Bode B. H. *How We Learn*, Boston: Heath, 1940, ir Fletcher J. M. *Psychology in Education*, New York: Doubleday, 1934, sk. V ff.

Nesileisdami į ontologinius klausimus, norėtume apriboti šios sąvokos reikšmę tik tam tikra fenomenų kategorija. Pirma, mes nematome pagrindo į tą pačią sąvoką įtraukti (kaip Watsonas ir Thordike'as) naujų sąlyginių refleksų formavimo psichologinius procesus, patvirtintus eksperimentiniais gyvūnų elgsenos stebėjimais, ir tikslingą mokymąsi, siekiant atlikti naujus sąmoningus veiksmus. Antra, jei "mokymosi" sąvoka suprantama tik kaip sąmoningi procesai, ji neturėtų apimti įsiminimo, nes pastarasis (nors ir būdamas naujų veiksmų išmokymo sąlyga) anaipol ne visada baigiasi veiksmų atlikimu. Trečia, veiksmas, kurį veikiančysis išmoko atlikti, vėliau gali būti kartojamas arba nekartojamas; tik dažnai kartojamas jis tampa įpročio veiksmu. Tad mokymasis dar nereikia naujų įpročių įgijimo. Ketvirta, nors spontaniškas mokymasis be mokytojų ir mokytojų visiškai kontroliuojamas mokymasis daug kuo skiriasi, vis dėlto, kad ir kokie būtų skirtumai, besimokantis niekada nėra pasyvus objektas, o visada veikiančysis, nesvarbu, ar veiksmas, kurio jis mokosi, pasirenkamas jo paties, ar parenkamas mokytojo. Svarbu tai, jog kuo spontaniškesnis mokymasis, tuo jis arčiau kūrybiškumo. Plg., pvz., Fletcher J. M. *Op. cit.*; Tuttle H. S. *A Social Basis of Education*, New York: Crowell, 1934; Cantor N. *Dynamics of Learning*, Buffalo, N. Y.: Foster and Stewart, 1946.

Kaip matėme, deterministinė teorija grindžiama stebėjimu veiksmų, kurie atrodo paaiškinami ir prognozuojami kaip kylantys iš veikiančiojo partitės, tačiau pradedami ne jo iniciatyva. Veiksmai – sąmoningi žmogaus veiksmai – artėja prie šio tipo ta prasme, jog veikiantysis be nenumatytų trukdymų pakartotinai atlieka tam tikrą veiksmą, kurį jis galėjo išmokti mėgdžiodamas ar iš pradžių atliko nesąmoningai. Kartojimas suformuoja *įprotį*. Įpročio veiksmas skiriasi nuo teleologinio tuo, jog nėra sąmoningai probleminamas. Pakartotinai nusprendamas esamomis aplinkybėmis atlikti veiksmą, panašų į anksčiau atliktąjį panašiomis aplinkybėmis, veikiantysis atsižvelgia į panašių aplinkybių kartojimąsi, leidžiantį pradėti panašų veiksmą kaskart mažiau jį apgalvojančiam. Galų gale įpročio veiksmas gali būti traktuojamas kaip nereflektuojamas atsakas į stimulą. Tačiau nereflektuojamas nėra tas pat, kas nesąmoningas. Jei įpročio veiksmas susiduria su kliūtimis, veikiantysis, įvertindamas nenumatytą problemą, parodo savo ligtolinio veiksmo sąmoningumą, o pats veiksmas iš nereflektuojamo tampa reflektuojamu.

***

Tad įvertinus empirinius duomenis, gautus stebint sąmoningus žmonių veiksmus, pasirodo, kad kuriamieji, atkuriamieji (mėgdžiojamieji) bei įpročio veiksmai labiausiai skiriasi savo tikslų formavimusi. Viename pakraštyje turime kuriamuosius veiksmus, kai tikslas nenusistovi iki veiksmo pabaigos. Kitame pakraštyje matome įpročio veiksmus, kur tikslas aiškus nuo pat veiksmo pradžios. Tarp šių pakraščių atsiduria mėgdžiojamieji veiksmai, kurių tikslas nusistovi pirmoje veiksmo pusėje ir lieka nepakitęs. Kitaip pasakius, per pirmąją kuriamojo veiksmo dalį laipsniškai išryškėja problema, kuri iki veiksmo pabaigos nėra visiškai išsprendžiama; mėgdžiojamajame veiksmo su problema susiduriama pačioje pradžioje ir per pirmąją veiksmo dalį nulemiamas jos sprendimas; įpročio veiksmo atveju problema ir jos sprendimas tampa apibrėžta, kol susiformuoja įprotis, ir šis problemos apibrėžtumas savaimingai perimamas ir išlaikomas.

Suprantama, tai laipsnio, o ne rūšies skirtumai; kuriamieji, mėgdžiojamieji ir įpročio veiksmai yra būdingi *tipai*, o ne savarankiškos *klasės*. Lyginamoji kuriamųjų veiksmų, kaip dinamiškų sistemų, analizė leidžia geriausiai atskirti sąmoningus žmogaus veiksmus, sudarančius bendrąją kultūros reiškinių kategoriją, nuo organiško elgesio, priklausančio gamtos reiškiniams – štai kodėl mes renkamės kuriamuosius veiksmus, kaip geriausiai žmonių veiks-

mus reprezentuojantį tipą, ir lygindami su šiuo pagrindiniu apibūdiname likusius du tipus. Kai biologams prireikė aiškiai atskirti organinius reiškinius nuo neorganinių, jie taip pat pasirinko labiausiai išsivysčiusias organines sistemas (aukštesnius gyvūnus), nepaaiškinamas vien chemine sandara ir fiziniiais procesais, kaip geriausiai atitinkančias pirmosios kategorijos tipus.

Kas sieja mūsų žmogaus veiksmų tipologiją ir sistemine taksonomija, t.y. veiksmų skirstymą į klases ir poklasius pagal panašumus ir skirtumus, laikomus svarbesniais nei mūsų išskirtųjų trijų tipų panašumai ir skirtumai, su kitais tipais? Atsakymą į šį klausimą turime atidėti. Norėdami parodyti skirtumą tarp tipų ir klasių, šiuokart pasitikime sveika nuovoka. Imkime dvi veiksmų rūšis: eilėraščių rašymą ir techninį įrankių gaminimą. Jų skirtumas nepalyginti akivaizdesnis nei skirtumas tarp originalaus eilėraščio rašymo ir rašymo mėgdžiojant kieno kito eilėraščių; ar tarp pirmojo pagaminimo įrankio, kurį išrado pats gamintojas, ir pagaminimo kažkelintą kartą įrankio, kurį išrado kas nors kitas.

Destruktyvių veiksmų klausimas

Savąją euristinę veiksmų sampratą mes visų pirma grindėme kuriamųjų veiksmų analize ir jų lyginimu su mėgdžiojamaisiais bei įpročio veiksmais. O kaip su tais veiksmais, kurie yra tiesioginė kuriamųjų veiksmų priešybė ir kurie, užuot tikslingai kūrę naujas, anksčiau neegzistavusias vertybes, tikslingai griauna esamas vertybes ir sąmoningai pašalina jas iš žmonių patyrimo? Tokius veiksmus galima pavadinti „destruktyviais“. Ši sąvoka netaikoma gamybiniam, ypač techninės sferos veiksmams, kurie dažnai reikalauja dalinio materialinių vertybių sunaikinimo. Reikia skirti tuos atvejus, kai naikinamos vertybės, kurios veikiančiojo akimis yra *negatyvios*. Naikinimas gyvūnų ar augalų, laikomų ne tik nenaudingais, bet žalingais; žmogiškumo priešų nužudymas; naikinimas materialinių produktų, kuriuos tie priešai naudoja agresyviais ar savigynos tikslais; šalinimas visų kultūros produktų, kurie laikomi piktavališkais, amoraliais, pavojingais, trukdančiais. Visa tai – mums pažįstami racionalių destruktyvių veiksmų pavyzdžiai.

Kai kuriuos iš jų aptarsime ir palyginsime vėliau, ypač tuos, kurie susiję su tarpgrupiniais konfliktais. Matysime, kad šių veiksmų, kad ir kaip jie skirtųsi nuo mūsų nagrinėtųjų, analizė neliečia mūsų išvadų apie sąmoningų žmogaus veiksmų dinamišką eigą. Iš pirmo žvilgsnio, destrukcija, palyginti su konstruktyvia veikla, yra elementari. Užmušti žmogų, be

abejo, paprasčiau nei gydyti jį susirgus ir nepalyginti primityviau už tą konkrečių veiksmų įvairovę, kurios prireikia ugdant ir kultūrinant žmogų nuo kūdikystės iki brandos. Per paskutinįjį karą daugybė bažnyčių, bibliotekų, muziejų, kurių kūrimas pareikalavo ilgų metų, buvo kone akimirksniu sunaikinti. Išradus atominę bombą, vienas asmuo per kelias minutes gali sugriauti miestą, kurį tūkstančiai žmonių statė ne vieną amžių.

Greičiausiai dėl šio paprastumo įspūdžio destruktivūs veiksmai dažnai aiškinami priežastinio determinizmo principu. Tarkim, socialdarvinistai, taikydami biologinę “kovos už būvį” teoriją žmonių santykiams, bandė paaiškinti destruktivius žmogaus veiksmus karo metu, laikydami juos instinktyvia antagonistine reakcija į specifinį kitų žmonių elgesį. Netgi dabar karo priežasčių mėginama ieškoti tokiuose procesuose kaip gyvybinės erdvės poreikis, konkurencinė kova dėl egzistencijos sąlygų ir pan.

Atidžiau pažvelgę į visą racionalaus destruktivaus veiksmo eigą įsitikinsime, jog jis anaipol nėra paprastas. Žmogaus užmušimo ar materialaus objekto sunaikinimo veiksmai vartojant fizinius įrankius paprastai tėra tik viena, nors galbūt ir lemiamą, pakopa sprendžiant problemą, kuri galėjo išryškėti kur kas anksčiau ar dar ilgai likti galutinai neišspręsta po įvykdyto veiksmo. Išties, kartais vienas individas nužudo kitą fizinėse grumtynėse, neturėdamas jokių išankstinių tikslų ar ketinimų; tokiu atveju nužudymą galima laikyti paprasta reakcija į kito individo elgesį ir aiškinti jį psichobiologinėje plotmėje. Tačiau tuomet, kai sąmoningas tikslas užmušti žmogų formuojasi dar iki fizinių grumtynių arba įgyvendinamas be fizinės kovos, tikslo formavimasis apima įvairias teigiamas vertybes, kurioms, veikiančiojo nuomone, kito žmogaus buvimas kenkia ar kelia pavojų. Tad nužudymo veiksmo neįmanoma paaiškinti ar numatyti, neištyrus šių vertybių ir veikiančiojo motyvų bei jų sąryšio su kitu žmogumi; juk yra daug įvairių problemų, kurių visiškai ar dalinis išsprendimas paskirų veikiančiųjų siejamas su žmogaus nužudymu. Visa tai gerai žinoma krimi-

nologams, ypač tiems, kurie lyginamuoju būdu tyrinėja žmogžudystės veiksmus kultūriškai nevienalytėse visuomenėse ar kultūriškai skirtingose tos pačios visuomenės grupėse ir klasėse. Atidžiau pasigilinus, kaip formuojasi sąmoningas tikslas dar prieš tarpgrupinį karą ir jo metu, paaiškės, kad priešų žudymas ir jų kultūros produktų naikinimas laikomas bent jau daliniu problemų sprendimu – dažnai labai senų problemų, apimančių ne tik individualias, bet ir bendrąsias visos grupės vertybes.

***

Padarykime šios lyginamosios veiksmų, suprantamų kaip sąmoningi žmogaus veiksmai, apžvalgos hipotetinių rezultatų santrauką. Į šią sąvoką mes įtraukiame tik tuos veiksmus, kuriuos atliekantis asmenys išgyvena, atsirenka ir įvertina savo veiksmų duomenis ir, siekdami norimų pokyčių, inicijuoja realią šių duomenų sąveiką. Taigi veiksmas yra dinamiška kintančių vertybių sistema, kurią reikia tyrinėti kaip atlikimo vienovę. Laikantis tokio požiūrio, veiksmą sudaro tikslo susiformavimas ir jo įgyvendinimas. Kad ir koks būtų tikslas ir kada jis susiformuotų, jo įgyvendinimas negali būti atskirtas nuo formavimosi. Tikslo formavimasis nulemia jo įgyvendinimo kryptį. Tai bendra visiems žmogaus veiksmams.

Turėdami galvoje kultūros mokslų pažangą, kurią padarė sisteminiai žmogaus veiksmų tyrinėjimai, mes teigiame, kad visi veiksmai, kaip ribotos sistemos, gali būti analizuojami ir lyginami sykiu su organinėmis, cheminėmis ir fizinėmis sistemomis ir kad iš jų lyginamosios analizės galima daryti taksonominius apibendrinimus, nuo kurių priklauso kiti – priežastiniai, funkciniai, genetiniai – apibendrinimai. Metodų, kuriais remiantis veiksmai apibendrinami, kritiniam nagrinėjimui mes skirsime penkis skyrius. Tačiau prieš pradėdami šį nagrinėjimą verta atkreipti dėmesį į du rimtus sunkumus, su kuriais tenka susidurti tyrinėtojams, mėginantiems lyginti bet kokius veiksmus.

Vertė Marijus Jonaitis